

Az Új Magyar Tájszótár gyűjtési utasítása

Az Új Magyar Tájszótár munkálatai három munkafázisból állnak: kijelölés, cédulázás, ellenőrzés.

I. Kijelölés

A kijelölő a forrásban (folyóirat, könyv vagy kéziratos gyűjtés) a munkaközösséggel előre megállapított egységes jellel, ceruzával (esetleg színes ceruzával) megjelöli a kiírandó tájszavakat, szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat. A kérdésesnek vélt szavak mellé kérdőjelet (?) tesz, s ezután a forrást előzetes ellenőrzésre átadja az ellenőrnek.

A kijelölő munkájával kapcsolatban vetődik fel először a tájszó problémája. A Szinnyei-féle meghatározás szerinti tulajdonképpeni tájszavak (*abajdoc*, *bütü* stb.), valamint a jelentésbeli tájszavak (*aggódik* 'túróvá képződik') kevésbé problematikusak. Nehezebb az elhatárolás a mesterségszavak esetében. A népi mesterségek műszókincsét általában fel kell venni, kivéve azokat a mesterségszavakat, amelyek már átmentek a köznyelvbe is azonos alakban, illetőleg azonos jelentésben.

A legtöbb problémát az alak szerinti tájszavak adják. Viszonylag könnyebb meghatározni, hogy hangtani változatuk miatt mely szavak nem minősíthetők tájszónak. Nem tekintjük tájszónak azokat a szavakat, melyeknek alak eltérést az illető nyelvjárásra általában jellemző hangtani jelenség, illetőleg jelenségek (*i*-zés, *ö*-zés, diftongizálódás stb.) adják: *kík*, *szíp*, *vóút*, *főüd*, *lú*, *kü*, *tükör*, *cúkor*, *hivatal* Hajdú m.; *álmá*, *ágás* Palócság; *embör*, *tösz* Szeged stb. Az alábbiakban megpróbáljuk meghatározni azokat a jelenségeket, amelyek következtében nyelvjárási szavaink bizonyos része tájszónak minősíthető.

1. Tájszónak tekintünk minden olyan szót, melyben a köznyelvitől eltérő alakokat hoznak létre a következő szórványos (esetleges, nem tendenciaszerű) hangtani változások (még akkor is, ha e jelenségek egyike-másika egy-egy nyelvjárásban általánosabb, mint például a palóc asszimiláció):

- a) asszimiláció: *gömböstő*, *böstörő*, *bossó*, *kossó*, *csapa* 'csipa', *parrag*, *tarró*, *bozzos* 'borzos';
- b) disszimiláció: *csélán*, *dëra*, *bajisz*, *lapis*, *tandl*, *danol*;
- c) hangátvetés: *kalán*, *papics*, *börge* ~ *göbre* 'bögre';
- d) hangkivetés: *cserpes* 'cserepes', *kács*, *kát*, *buzgány* 'buzogány';
- e) hangrendi átcsapás: *tücet*, *bodon*, *colop*;
- f) mássalhangzótorlódás feloldása: *bis* 'birs', *karajcár*, *tekenő*, *telázsi*;
- g) hiátus keletkezése, illetőleg megszüntetése: *üeg*, *süeg*, *koács*, illetőleg *bihal*, *fuhar*, *üjeg* (de nem: *lejány*);

h) anorganikus járulékhangok betoldása : *szölke, cimber* 'címer', *csolkol, meszet* (alanyeset), *báld* 'bál' ;

i) különböző mássalhangzóváltozások : *pamuk, kanáris, bafrál* 'babrál', *bámul* 'bámul', *bödre* 'bögre'.

2. Tájékoztatóként tekintjük azokat a szavakat, melyekben szabályos tendenciaszerű hangtani változás ment ugyan végbe, de ez a tendencia nem általános a kérdéses nyelvjárásban, hanem csak néhány, több vagy kevesebb szóra korlátozódik. Ide tartoznak a következő jelenségek :

a) az *i ~ ü*, illetőleg az *ü ~ i* (*ü ~ í*) valamennyi esete : *küs, üdő ~ tidő, innep, fíz* stb. ; valamint történetét tekintve a *fűsű, szűrű* is, bár köznyelvi *fésű, szérű*-vel áll szemben ;

b) minden köznyelvitől eltérő *ö ~ é* megfelelés az *ö-ző* nyelvjárásokból való adatok kivételével : *erég, sérény* 'sörény', *erdég* stb., de az *ö-ző* nyelvjárásokból is azok az *ö-ző* alakok, melyek *ö* hangja köznyelvi *i*-vel áll szemben : *ösmer* ;

c) az *ő ~ é* minden előfordulása : *féd* 'föld', *fékető* ;

d) valamennyi köznyelvitől eltérő zártabb, illetőleg nyíltabb alak (kivéve a mezősegi *a*-zás és szakadáti *oe*-zés eseteit) ; *kokas, olosz, muzi, hun, girinc, girizd ~ onoka, kopec* 'kupec', *hambár, orvas, bökköny, vëlla, tënta, vërág* ;

e) a jelen idejű melléknévi igenév minden köznyelvitől eltérő *a ~ e* változata : *szüle* ;

f) az összes hangnyújtó igék : *ád, kél* ;

g) valamennyi *a ~ á, e ~ é* megfelelés : *ákác, mámlász, cément, tënta* ;

h) az *l, r, j* okozta nyúlások közül csak azok az esetek, mikor az *l* kiesésével együttjár a megelőző magánhangzó záródása : *óma, szóma* ; a szóvégi *l* kiesése akkor, ha az a köznyelvben félreérthető alakot eredményez : *bagó* 'bagoly', *akó* 'akol' ; a *j* kiesése következtében beállott nyúlás minden esete : *gyút, nyút, büt* ;

i) a palatalizálódás és depalatalizálódás esetei (ha az illető nyelvjárássra egyébként nem jellemző) : *sajáta, tajicska ~ mula* ;

j) a zöngés ~ zöngétlen eltérések : *lapta, sugorgat* ;

k) az affrikálódás és dezaffrikálódás jelenségei : *alamuci, retec, bajuc ~ bestelen, barasz, boskor* ;

l) valamennyi, a köznyelvben szokatlan gemináció : *kammasz, káni-kulla*.

Felvesszük ezenkívül a szótárba:

3. A köznyelvitől eltérő képzéseket : *borcsa* 'borocska', *élél* 'éldegél', *elárvahodik* 'elárvul'.

4. Az állathivogató és az állatterelő szavakat : *libu-libu, hücs ki*.

5. A gyermek-, illetőleg a dajkanyelvi szavakat, valamint a gyermekmondókákban, kiolvasó versekben előforduló értelmetlen szavakat, kifejezéseket : *inc-princ, en-ten-ténusz*.

6. Valamennyi népetimológiai alakulást : *cirokféreg* 'filokszéra', *cinbolond* 'cimbalom', *basa rúzsa* 'bazaróza'.

7. A ragozás köréből csak a köznyelvben szokatlan ragozású határozószókat : *innet, onnat, hon* ; valamint a köznyelvitől eltérő ikes-iktelen változatokat : *áz, fáz ~ lépik*.

8. Végül a köznyelvben ismeretlen vagy más alakban ismert szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat: *megjöttek Derecskéről; lesi, mint én tyúk a taknyot.*

Természetesen még így is nagyon sok szóról nehéz eldönteni, hogy az itt körvonalazott tájszó kategóriájába tartozik-e, vagy sem. Mindenesetre, ha egy szó tájnyelvi volta problematikus, inkább vegyük fel az adatok közé.

II. Cédulázás

A cédulák két példányban készülnek szénpapírral vagy indigóval nyolcadrét papírra. Az első példány tintaceruzával, tintával, esetleg géppel készíthető úgy, hogy a másodpéldány elég erős, tiszta és olvasható legyen. A cédulákat a forrásban megjelölt szavak sorrendjében rakjuk egymásra külön az első és külön a másodpéldányokat.

A cédulázótól megköveteljük az olvasható, nem nagyon apróbetűs írást; a legtöbbkétesebb filológiai pontosságot; vagyis a forrásban szereplő fonetikai jelek feltevését, a magánhangzók időtartamának pontos jelölését: *ö, ő*, nem pedig *o*, mert ennek más fonetikai értéke van; *s* végül a cédula formájának pontos megtartását.

1. A cédula bal felső sarkába kerül a hely: falu vagy város, utána zárójelben vagy a helységtől vesszővel elválasztva a megye: Kiskőrös, Pest m. ~ Kiskőrös (Pest m.).

a) A forrásban megadott helyet (községet, megyét) pontosan kiírjuk. Ha egy nagyobb tájegység van megadva (pl. Csallóköz, Felsőtisza vid., Szamoshat stb.), megyét nem írunk.

b) Ha a forrás csak a falut vagy helységet jelöli meg megye nélkül, akkor ez utóbbinak utána nézünk az 1944-es Helységnevtárban (egyöntetűség kedvéért a régi megyebeosztást használjuk). Ha ott sem találjuk, a megye helyére kérdőjelet (?) teszünk. Ha a kérdéses nevű helység több megyében is előfordul s bizonytalanok vagyunk a megyét illetően, a legvalószínűbbet kérdőjellel ellátva írjuk a falu vagy város neve után.

c) Ha a forrás egyáltalán nem közöl helyet, a bal felső sarokba kérdőjelet teszünk. Ha azonban a forrásból valamilyen módon (pl. hangtani jelenségek révén) tudunk következtetni a helyre vagy legalábbis nagyobb tájegységre (Dunántúl, Székelyföld stb.), akkor kérdőjellel beírjuk az általunk valószínűnek tartott helységnevet (illetőleg nagyobb tájegységet), de utána szögletes zárójelbe [] tesszük kézjegyünket.

d) Ha a gyűjtő több helyről közöl adatot, de az egyes adatok után külön nem tünteti fel a helyet és így bizonytalanok vagyunk egy-egy tájszó pontos helye tekintetében, akkor a gyűjtő által felsorolt helyeket (illetőleg ezek rövidítéseit) kérdőjellel mind ráírjuk a cédulára.

e) Ha a forrásban szereplő ugyanaz a szó egymástól távol eső helyről van közölve (Hajdú m., Bereg m.), két külön cédulára írjuk. Ha azonban két vagy több szomszédos községből közöl azonos adatot a gyűjtő, csak egy cédulát készítünk, és erre írjuk a két-három községet (Sáránd, Hajdúbagos, Hosszúpályi).

2. A cédula jobb felső sarkába kerül a címszó: névszók egyes szám alanyesetben; igék jelentő mód, jelen idő egyes szám harmadik személyű alanyi ragozásban. A határozószókban megtartjuk a tájnyelvi ragot: *innét*,

onnét, valamint a köznyelvitől eltérő képzésekben a tájnyelvi képzőt: *élél, hálál, borcsa* címszava: *élél, hálál, borcsa*.

a) Az alak szerinti tájszavak címszava mindig a köznyelvi forma: *csihány, cséllán, csilán, cséndl, csollán* címszava: *csalán*; *kalány* címszava: *kanál*; *tidő* címszava: *tüdő* stb.

b) Problematikusabbak az úgynevezett valódi tájszavak, melyeknek a köznyelvben nincs megfelelőjük. Ezek legtöbbször változtatás nélkül kerülnek a címszóba: *abajdoc* címszava: *abajdoc*; *bütü* címszava: *bütü*; de néha, képzett szavak képző előtti tövéghangzójában végrehajtott bizonyos köznyelvísitést, például *kékol* címszava: *kékel*.

c) Mind az alak szerinti, mind a valódi tájszavak címszavának megállapításában nagy segítségünkre van a Szinyei-féle MTsz. Ha azonban ez sem igazít el a szó köznyelvi alakját illetően, akkor a címszó helyére kérdőjelet teszünk, vagy a tőlünk feltételesen helyesnek vélt címszót kérdőjellel látjuk el.

3. A hely alá írjuk (kissé beljebb kezdve) a tájszót minden változtatás nélkül a forrásban szereplő (ragozott vagy jellel ellátott) formában. Szótárszerű anyagnál a paradigmaticus alakok is kiírandók a tájszó folytatásaképpen. Ha a forrás pontossága, helyes fonetikai lejegyzése ellen kételyeink vannak, a tájszó után felkiáltó jelet (!) teszünk, azt a betűt vagy betűket pedig, melyeknek helyességében kételkedünk, aláhúzzuk.

Ha a tájszót a forrás két vagy több változatban közli, annyi külön cédulát készítünk — legyen bár minden egyéb (hely, gyűjtő stb.) azonos —, ahány alakváltozat van az illető szóról. Egy cédulára természetesen csak egy alakváltozat kerül, például *csélán, cséndl* ugyanabban a faluban két cédula, egyikben *csélán* a tájnyelvi alak, másikon *cséndl*.

4. A tájszó alá kerül az értelmezés.

a) Ide írjuk a gyűjtő által megadott jelentést szó szerint, minden változtatás nélkül.

b) Alak szerinti tájszavak esetében, ha a jelentés azonos a köznyelvi jelentéssel és így a címszóéval, az értelmezés helyére megfelelési jelet (~) teszünk.

c) Saját értelmezésünket írjuk abban az esetben, ha a forrás nem ad értelmezést, de mi magunk ismerjük a szó jelentését, esetleg a szövegösszefüggésből kétségtelenül ki tudjuk következtetni. Ekkor azonban az értelmezés után szögletes zárójelbe [] tesszük kézjegyüket.

d) A MTsz.-t (esetleg az OrmSz.-t, SzamSz.-t) vesszük igénybe az értelmezéshez akkor, ha a forrás nem ad jelentést és mi magunk sem tudjuk azt megállapítani. A MTsz.-ban található jelentést azonban csak akkor használjuk fel, ha a mi adatunk és a MTsz. adata azonos vagy egymáshoz közel fekvő helyről való. Az átvett értelmezést minden változtatás nélkül írjuk ki, és utána szögletes zárójelbe tesszük a forrás rövidítését (ha a MTsz. több jelentést közöl az illető szóra, a rövidítés után jelezzük azt is, hogy hányadik jelentést idéztük, pl.: MTsz. 2.).

e) Ha végül sehonnan sem tudjuk a szó értelmét megállapítani, az értelmezés helyére kérdőjelet teszünk.

f) Ha akár a forrás adta jelentést, akár a magunk vagy a MTsz. értelmezése kétséges, az értelmezés után kérdőjelet teszünk.

g) Ha a forrásban bármilyen illusztráció (rajz, fénykép) szerepel, az értelmezés után pontos lapszámmal azt is fel kell tüntetni.

h) Mesterségyszavak esetében célszerű a tárgykör feltüntetése is zárójelben szintén az értelmezés után, pl. *cigányfűrű* értelmezése 'fafogójú fűró (régifajta ácsszerszám)'.

i) Két vagy több cédulát készítünk, ha a forrás a kérdéses szónak két vagy több jelentését közli.

5. Az értelmezés alá kerül a példamondat.

a) A forrásban szereplő példamondatot változtatás nélkül kiírjuk. Ha nagyon hosszú, megrövidíthetjük — a hiányzó részeket kipontozva (...) — de úgy, hogy a rövidítés ne menjen az értelem rovására. A filológiai pontosságra éppúgy ügyelünk, mint a tájjszó kiírásánál. Minden írásjelet fel kell tüntetnünk (pontosvessző, idézőjel stb.); a dőlten szedett szavakat egyenes vonallal (—), a ritkítottan szedetteket hullámvonallal (~~~~) húzzuk alá.

b) Sok forrásban a tájjszó a gyűjtő, illetőleg a szerző elbeszélésében jelentkezik, tehát a mondat, amelyben a tájjszót találjuk, nem példamondat. Sokszor azonban éppen a jelentés megvilágítására szükséges kiírni. Ilyenkor zárójelben utána tesszük a [nem pl.], azaz 'nem példamondat' rövidítést.

c) Ha a tájjszó kötött szövegben (lakodalmi köszöntő, népdal, verses levél stb.) fordul elő, a példamondat után zárójelben odaírjuk (pl. vőfélyvers, gyermekmondóka).

6. A cédula bal alsó sarkába kerül egymástól világosan elválasztva a kijelölő, cédulázó, ellenőrző kézjegye.

7. A kézjegy és a forrásjelzés közé, vagy — ha fér — a forrásjelzés alá kerül az évszám.

a) Kézíratos gyűjtésnél a megadott évszámot írjuk.

b) Nyomtatott forrásoknál a könyv vagy folyóirat kiadásának évét. Ha a folyóiratban vagy könyvben külön fel van tüntetve, vagy a könyv előszavából kiderül, hogy a gyűjtés, melyből a tájjszavakat vesszük, melyik évből való, akkor ezt az évszámot írjuk, de törtjellel feltüntetjük a kiadás évét is: 1936/1943.

c) Ha a forrás nem jelöli az évszámot (kézíratos gyűjtés vagy könyv esetében) a megfelelő helyre kérdőjelet teszünk.

d) Ha a forrás nem ad évszámot, de az anyag alapján legalább valamilyen hozzávetőleges évszámra tudunk következtetni, kérdőjellel feltüntetjük ezt a körülményt: „? 1900”, vagy „1900 körül”, vagy „? 1910—20”.

8. A forrásjelzés a cédula jobb alsó sarkába kerül. Ez:

a) kézíratos gyűjtésnél az intézet, intézmény neve (rövidítése), esetleg adattári jelzése; — ha van — az adatközlő neve; a gyűjtő neve, a gyűjtemény címe, lapszáma;

b) könyv esetében: szerző, cím, kötetszám, lapszám;

c) folyóirat esetében: a folyóirat címe (rövidítése), kötetszám, a cikk szerzője, lapszám.

A források jelzésére előre megállapított egységes rövidítéseket használhatunk, de azokat a munkacsoport rövidítésjegyzékébe fel kell vennünk, és időnként ezeket a rövidítések az egyes munkacsoportoknak ki kell cserélniük, hogy a szótárra vonatkozó valamennyi rövidítés mindhárom munkacsoportnál egyaránt meglegyen.

Ha az értelmezés vagy példamondat, esetleg a forrásjelzés nem fér el a cédula egyik lapjára, fordíts (/.) jelzéssel átvisszük a hátlapra és ott folytatjuk.

Szólások, szóláshasonlatok, közmondások esetében a címszóba — ha csak lehet — névszót írunk, mégpedig a szólásban szereplő első névszót. Pl.: *Lesi, mint éh tyúk a taknyot*: címszó: *tyúk*; *Elment Földvára deszkát árulni*: címszó: *deszka*.

A tájszó helyére írjuk a szólást, szóláshasonlatot, közmondást, eléje tett „Sz.” vagy „Km.” rövidítéssel.

Az értelmezés helyére a forrásban megadott értelmezést írjuk, illetőleg, ha ez nincs és nem tudjuk a jelentést kikövetkeztetni, kérdőjelet teszünk.

A példamondat a szólások vagy közmondások esetében elmarad, mert voltaképpen azonos a szólással, illetőleg a közmondással.

Ha a szólásban, közmondásban magában is van tájszó, ezt a fenti szabályok szerint külön cédulára kiírjuk, s a szólás, közmondás a példamondat helyére kerül.

III. Ellenőrzés

Az ellenőrzés első fázisa az előzetes ellenőrzés, amikor az ellenőrző a kijelölőtől kapott forrás helyes kijelölését vizsgálja. Ilyenkor esetleg kimaradt tájszavakat kijelöl, feleslegesen kijelölteket kihúz, kérdéses, azaz megkérdőjelezett szavakról eldönti, hogy kiírandók-e vagy sem. Ezek után adja át a forrást a cédulázónak. Ha gyakorlott munkatársak végzik a kijelölést — a munkacsoportok vezetőjének külön engedélye alapján — az előzetes ellenőrzés elmaradhat.

Az ellenőrző munka második, nehezebb fázisa a cédulák ellenőrzése a forrás alapján. Az ellenőrző a fentebb mondottaknak megfelelően ellenőrzi valamennyi adat helyességét. Ha az értelmezést ő adja meg, utána szögletes zárójelbe teszi a kézjegyét. Az ellenőr piros ceruzával dolgozik, még akkor is, ha hosszabb pótlásokat kell végeznie a cédulán. Az ellenőrzőtől kikerült cédulának — a lehetőséghez képest — hibátlannak, illetőleg megbízhatónak kell lennie.

A cédulákon — bár külön megjegyzés rovat nincs — mind a cédulázó, mind az ellenőrző tehet, sőt bizonyos esetekben kívánatos is, hogy tegyen megjegyzéseket. Ez a cédula bal alsó sarkába a kézjegyek alá vagy fölé írható, szögletes zárójelbe és kézjeggyel ellátva.

A cédulák ellenőrzése után készíti el az ellenőr az úgynevezett felzetet vagy forráscédulát, mégpedig géppel, három példányban. Az első példány a cédulák első, a másodpéldány a cédulák másodpéldányára kerül, a harmadik példányt az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő munkacsoport őrzi a gyűjtők nevének betűrendjében. Ez tartalmazza a gyűjtő teljes nevét (ha szükségesnek látszik, a foglalkozását), a gyűjtés, illetőleg a forrás teljes címét, a helyet (község, megye), a gyűjtés, illetőleg a kiadás évét, nem nyomtatott forrás esetén a forrás lelehelyét, jelzetét (NéprMúz. EA. 1513), valamint műfaját; a cédulák számát; a kijelölő, cédulázó, ellenőrző nevét s végül az ellenőrző értékelését a forrásról.

P. HÍDVÉGI ANDREA*

* A gyűjtési utasítás elkészítésében közreműködött az ÚMTSz. több munkatársa. Az utasítás tervezetét megvitatta az ÚMTSz. munkacsoportjai vezetőinek értekezlete.

Directives for Collection of Material for the New Hungarian Dialect Dictionary

The collection of word material for the New Hungarian Dialect Dictionary of the Hungarian Academy of Science consists of three parts: the choice of words, the writing the material on cards, and the control of both aforesaid phases. The practical work of collection is effectuated according to these directives.

P. A. HÍDVÉGI